

Dan Steinbock

Katsojan kompetenssi ja toimittajan performanssi

Informaatioteorian mukainen perinteinen kommunikaatiomalli on varsin karkea. Sen mukaan kommunikaatio perustuu lähettäjän, sanoman ja vastaanottajan keskinäiseen toimintaan. Tässä toiminnassa sanoma dekodataan sellaisen koodin perusteella jollainen on sekä lähettäjällä että vastaanottajalla. (Koodin käsitettä on siis käytettävä varsin laajassa mielessä. Sanoman lähettäjän ajatellaan käyttävän koodia, jotta sanoma saatettaisiin muotoon, jossa se voi kulkea kanavassa ja jossa vastaanottaja - lähettäjän mukaan - pystyy tulkitsemaan koodin mahdollisimman paikkansapitävästi. Vastaanottajan puolestaan ajatellaan käyttävän koodiaan tulkitakseen kanavasta saapuvan sanoman, dekodatakseen sen.)

Umberto Eco (1976, 139-142 ja 1979, 5-7) on kritisoinut perinteistä kommunikaatiomallia. Hänen mukaansa malli on aivan liian

karkea eikä kuvaa tosiasiallista kommunikaatioprosessia, joka on monimutkaisempi ja hienosyisempi. Econ (1979, 5) mukaan

"Lukuisten koodien ja alakoodien olemassaolo, sellaisten sosiokulttuuristen olosuhteiden moninaisuus, joissa sanoma lähetetään (ja joissa vastaanottajan koodit voivat poiketa lähettäjän koodeista) sekä vastaanottajan osoittaman aloitekyvyn laatu olettamuksia ja abduktioita tehtäessä - kaikki nämä johtavat siihen, että sanomasta (siinä määrin kuin se vastaanotetaan ja muutetaan erään ilmaisun tietyksi sisällöksi) tulee tyhjä muoto jolle voidaan lukea lukuisia mahdollisia merkityksiä. Lisäksi se, mitä kutsutaan 'sanomaksi' on tavallisesti teksti, toisin sanoen erilaisten sanomien verkko joka on riippuvainen eri koodeista ja toimii merkityksenmuodostuksen erilaisilla tasoilla."

Samaisen kritiikkinsä yhteydessä Eco on jälleenmuotoillut perinteisen kommunikaatiomallin (kuviot 1).

Eittämättä Econ yleinen kommunikaatiomalli on perinteistä mallia hienosyisempi, mutta sellaisenaan

sitä ei voida käyttää soveltavassa tutkimuksessa, eikä varsinkaan sellaisessa mediaspesifissä televisiotutkimuksessa jossa mielenkiinnon pääasiallinen kohde piilee ohjelmakielissä.

Näin on monestakin syystä. Ei ole vain niin, että on olemassa erilaisia koodeja ja alakoodeja. Viimeksimainitut voivat vielä liittyä erilaisiin aistipiireihin. Tavallisesti annettu ohjelmakieli operoi simultaanisesti kolmen aistipiirin, nimittäin visuaalisen, auditiivisen ja lingvistisen ulottuvuuksilla.

Jos katsoja esimerkiksi seuraa jotakin sarjaosaa, hän tavallisesti katsoo kuvaa, kuuntelee ääntä ja lukee otsakkeita, nimiä ja käännöstekstejä. Tällä tavoin katsojan voidaan sanoa myötätuottavan sarjaosan simultaaniset operaatiot. Eikä näillä aistipiireillä ole välttämättä yhtäläistä asemaa inhimillisessä psyydessä. Esimerkiksi ääni- ja kuuloaistimukset ovat varsin arkaaisia kokemuksia, kun taas lingvistinen kokemus rakentuu niiden "päälle" suhteellisen myöhään, kuu-denseitsemän vuoden iässä.

Lisäksi on totta, että eräät Econ käyttämät käsitteet, "koodit" ja "alakoodit", ovat kyllä ominaisia informaatioteorialle, mutta ne tulee "jälleenmuotoilla" mediaspesifiä televisiotutkimusta silmälläpitäen.

Tällöin koodeilla tarkoitetaan ohjelmaluokkia ja alakoodeilla edellisten (lajien) ohjelmakieliä. Vielä on korostettava, että yhtä hyvin lähettäjä, teksti kuin vastaanottajakin sisältävät omat kontekstinsa ja olosuhteensa - ja että ne poikkeavat toisistaan monessakin suhteessa (Econ kommunikaatiomallin kritiikistä ja sen jälleenmuotoilusta mediaspesifiä televisiotutkimusta silmälläpitäen, ks. Steinbock 1985a, 1985b).

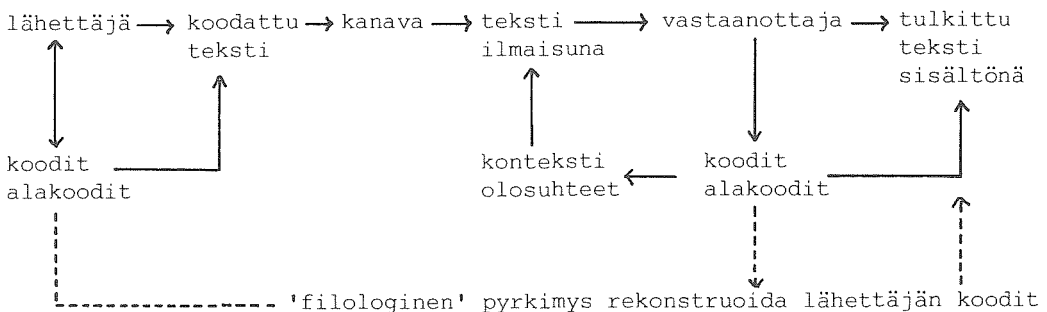
Täten edelläesiteltyä yleistä kommunikaatiomallia voidaan tarkentaa kuvion 2 tapaan (ks. Steinbock 1985a).

Vastaanottajan näkökulma: kompetenssi ja performanssi

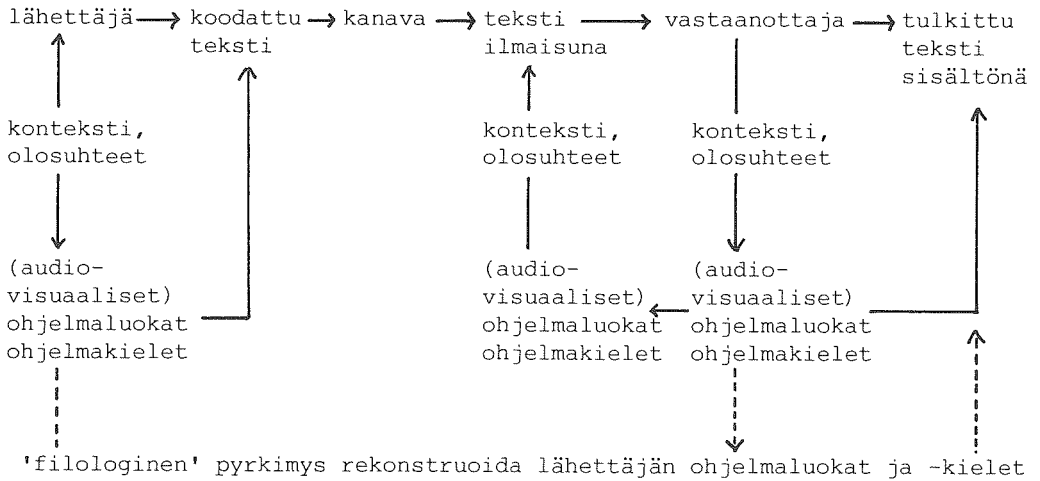
Yleiseen kommunikaatiomalliin sisältyy siis vastaanottajan näkökulma. Se voidaan abstrahoida mallista kuten kuviossa 3.

Jo edellä on painotettu, ettei yleistä kommunikaatiomallia voida sellaisenaan käyttää mediaspesifissä televisiotutkimuksessa. Vastaanottajana katsoja ei ole abstrakti subjekti, vaan määrätty yksilö jolla on tietynlainen elämänhistoria. Mainittu historia määrittää ne lähtökodit, joiden perusteella hän saattaa lukea ohjelmakielen retorista systeemiä.

Kuvio 1. Yleinen kommunikaatiomalli (Eco 1976, 141)

Kuvio 2. Mediaspesifin televisiotutkimuksen yleinen kommunikaatiomalli

Koulutus- ja kasvatusjärjestelmissä kiinnitetään tavallisesti huomiota vain yhteen todellisen systeemin ulottuvuuksista, nimittäin lingvistiseen - luonnolliseen kieleen. Kehkeytyvää kyvykkyyttä, sisäistettyä kielitietoa, voidaankin kutsua Chomskya seuraten lingvistiseksi kompetenssiksi ja itse puhe-suoritusta performanssiksi (ks. mm. Chomsky 1957, 1965, 1968). Mutta sellaisenaan teoria lingvistisestä kompetenssista ja performanssista on teoriaa abstraktista subjektista. Onhan niin, että kuva- ja ääniaistimukset edeltävät kehityksellisesti

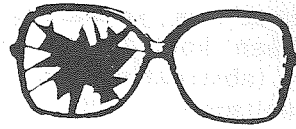
myöhäisempää lingvistisen kokemuksen vaihetta (symbolifunktiosta, torjunnasta, kielestä ja merkityksenmuodostuksesta, ks. Kristeva 1977, 383-408). Annetun henkilön aistikokemusten juuret juontuvat hänen varhaislapsuudestaan, joka siten määrittää hänen suhdettaan näihin kokemuksiin. Edelläesitetystä seuraa, että sellaiset kielet (muun muassa ohjelmakieli), jotka aktivoivat lingvististen merkkien ohella visuaalisia ja auditiivisia ulottuvuuksia, vetoavat "välittömämmin" psyyken arkaaisempiin kerroksiin (vrt. Steinbock 1983, 121-125).

Kuvio 3. Vastaanottajan näkökulma

Lingvistisen kompetenssin ja performanssin ohella voidaan puhua tekstuaalisesta kompetenssista ja performanssista. Tällä tarkoitetaan tässä yhteydessä henkilön kykyä lukea tai muodostaa (ohjelmakielen) tekstiä (ks. Steinbock 1984). Voidaan siis sanoa, että katsojan kyky lukea annettua ohjelmakieltä on riippuvainen hänen tekstuaalisesta kompetenssistaan (tähän kytkeytyy "ohjelmakielen dekodauksen problematiikka"). Yhtä lailla voidaan sanoa, että toimittajan kyky lukea annettua ohjelmakieltä on riippuvainen hänen tekstuaalisesta kompetenssistaan; ja että hänen kykynsä muodostaa annettua ohjelmakieltä on riippuvainen paitsi hänen kompetenssistaan myös hänen tekstuaalisesta performanssistaan (tähän kytkeytyy "ohjelmakielen koodauksen problematiikka").

Tosin on tähdennettävä, ettei toimittajaa määritä vain yksilökohmainen ja psykologinen kenttä (tekstuaalinen kompetenssi ja performanssi), vaan myös sosiologinen kenttä (muut toimittajat, toimituskäytännöt, toimituksen julkilausutut ja -lausumattomat periaatteet, toimituksen asema yms.), teknologinen kenttä (toimituksen teknologisten resurssien taso yms.) jne, Silti tekstuaalisen kompetenssin ja performanssin käsitteet ovat sikäli tärkeitä, että ne auttavat selvittämään, mikä on toimittajan suhde mediaansa. Jos hän esimerkiksi kuuluu "vanhempien" ("näköradio"-) toimittajien sukupolveen, on todennäköistä, että hänen lingvistinen kompetenssinsa ja performanssinsa on kehittynyt mutta että mainittu kehitystaso on melkoisessa epäsuhdassa tekstuaaliseen kompetenssiin ja performanssiin nähden. Jos hän taas kuuluu "uudempien" toimittajien sukupolveen, mutta asiaintila on sama kuin edellä, voidaan sanoa

katsauksia

vinouman piilevän koulutuksessa - tällöin ikänsä puolesta "audiovisuaaliseen sukupolveen" kuuluva toimittaja on koulutettu "näköradio"-ajattelun periaatteisiin jne.

Pelkästään edelläesitettyjen yleisten huomioiden perusteella on painotettava sitä ratkaisevaa merkitystä, joka toimittajakoulutuksessa ja -rekrytoinnissa tulisi olla tekstuaalisella kompetenssilla ja performanssilla - lingvistisen kompetenssin ja performanssin ohella.

Käsitteellisen yksinkertaisuuden vuoksi puhutaan seuraavassa "katsojan kompetenssista" ja "toimittajan performanssista". Päämääränä on kartoittaa edellisen lähtökohtia reseptomallia silmälläpitäen. Ja epäsuorasti tämä toki merkitsee myös toimittajan performanssin ehtojen määrittelyä: onhan niin, että toimittajan performanssi pohjautuu hänen kompetenssilleen katsojana.

Vastaanoton konteksti ja olosuhteet

Katsoja vastaanottaa annetun tekstin (1) määrätyssä kontekstissa ja (2) määrätyissä olosuhteissa. Katsojalla on tietynlainen kompetenssi - oma tietämyksensä ohjelmaluokista ja ohjelmakielistä, omat intuitiiviset odotuksensa annetun tekstin visuaalisista, auditiivisista ja lingvistisistä ulottuvuuksista.

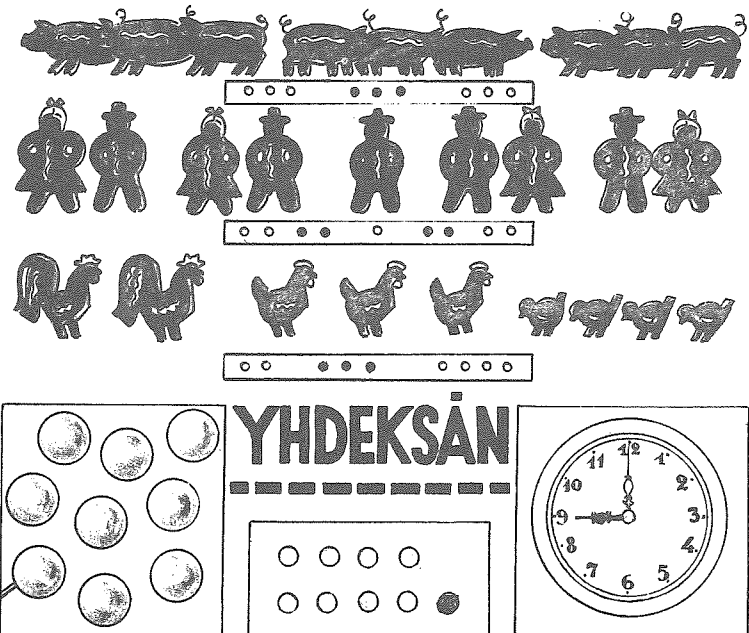
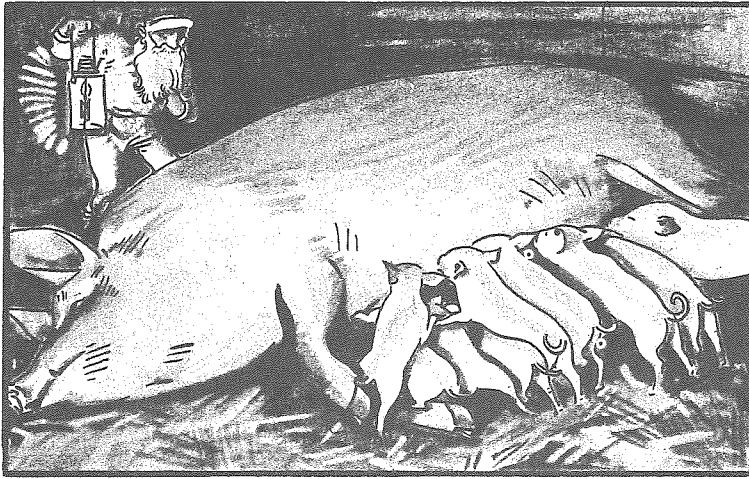
Edellämainitut konteksti ja olosuhteet voidaan ymmärtää horisontaalisesti ja/tai vertikaalisesti. Horisontaalisesti: katsoja voidaan abstrahoida edelläesitettyllä tavalla yleisestä kommunikaatiomallista,

katsoja voidaan siis ymmärtää tietyn teoreettisen kommunikaatiomallin tiettynä (abstraktina) momenttina. Vertikaalisesti: katsojan kompetenssi voidaan ymmärtää sidoksissa hänen elämänsä historiaansa, perherakenteeseensa, yhteiskuntaansa jne.

Katsoja vastaanottaa annetun tekstin (1) määrättyssä kontekstissa. Tällä tarkoitetaan ainakin seuraavia tekijöitä: katsojan varhaishistoriaa,

ikä ja elämäntilannetta, sukupuoli, regressioalttiutta ja fantasia-rypäleitä. Nämä tekijät menevät osin päällekkäin, mutta niiden differentiointi hioo ja monisyistää näkemystä vastaanottajasta, katsojan kompetenssista (televisiosuhteen psykodynaamisista ehdoista joita tässä tarkennetaan reseptiomallia silmälläpitäen, ks. Steinbock 1983, 67-182).

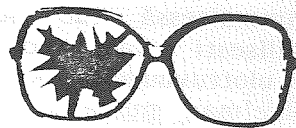
Katsojan varhaishistorialla tar-

koitetaan ensinnäkin niitä psykoseksuaalisia kehitysvaiheita (oraalinen, anaalinen, fallinen, latenssi), joiden välityksellä lapsesta tulee yhteisönsä jäsen. Toiseksi katsojan varhaishistorialla viitataan eräisiin kehityksellisiin solmukohtiin (peilivaihe ja symbolifunktio, kastaatiokompleksi, oidipuskompleksi jne): se tapa, jolla katsoja ratkaisee ne, vaikuttaa siihen, mitä ja miten hän seuraa tapahtumia televisiosuhteessa - minkälaisiin televisiohahmoin hän esimerkiksi samastuu, minkälaisia hän taasen torjuu jne. Mainitut solmukohdat kerrostuvat toistensa päälle. (Esimerkiksi peilivaiheen ylittäminen on välttämätöntä, jotta lapsesta voisi ylimalkaan tulla katsoja - so. jotta hänen kompetenssinsa on riittävä televisiosuhteeseen. Jollei näet pienokainen astu symbolifunktion myötä merkkien, kielen ja kommunikaation maailmaan, hän jää inhimillisen kulttuurin "ulkopuolelle".)

Ikä ja elämäntilanne ovat luonnollisesti olennaisia tekijöitä, joihin sisältyy pysyviä ja vaihtuvia piirteitä (asema perherakenteessa, kouluikä, murrosikä jne.). Ikä ja elämäntilanne edellyttävät aina tiettyä psykoseksuaalista kehitysvaihetta ja tiettyjä kehityksellisiä solmukohtia. Kumpaakin viimeksimainittua differentioi sukupuoli. Esimerkiksi kastaatio- ja oidipuskompleksilla on eri asema pojan ja tytön varhaishistoriassa.

Kaikki edellämainitut tekijät puolestaan vaikuttavat regressioalttiuteen: katsojen fiksaatiot ovat erilaisia. Regressioalttiudesta ja fiksaatiosta seuraa, että eri katsojia aktivoivat eri fantasiarypäleet. Voidaan puhua kolmenlaisista fantasiaaluokista: perusfantasioista (peruskohtausfantasiat, perheromaanifantasiat, seduktiofantasiat yms.), vaihe-eroottisista fantasioista (oraali-

katsauksia

li-, anaali-, fallis- oidipaali-, latensieroottiset fantasiat yms.) sekä henkilökohtaisista fantasioista (jotka rakentuvat edellämainituille mutta ovat "ainutlaatuisia").

Nämä fantasiatyypit voivat vahvistaa toisiaan, vastustaa toisiaan jne. Olennaisinta on, että ne operoivat simultaanisesti annettussa ohjelmakielessä. Esimerkiksi perhesarjojen suurta suosiota voidaan tarkastella paitsi "puhtaasti" televisio- ja elokuvahistoriallisten seikkojen myös edellämainittujen fantasiarypäleiden perusteella. Keski- ja nuorisikäyttöön tarjotaan aina materiaalia katsojan perheromaanifantasioille ja sisältää tavallisesti (ja nykyisin yhä useammin) myös peruskohtaus- ja seduktio tapahtumia yms.

Edelläesitettyjen ja pääasiassa "affektiivisten" yksilöhistoriallisten tekijöiden ohella voitaisiin myös tarkastella televisiosuhteen "kognitiivisia" аспекteja.¹ Tällöin voitaisiin katsojan kontekstia tarkastella esimerkiksi Jean Piagetin kliinisenpiiristen teorioiden perusteella (ks. mm. Piaget & Inhelder 1966).

Katsoja vastaanottaa tekstin (2) määrättyissä olosuhteissa. Tällä tarkoitetaan ainakin seuraavia tekijöitä: aktiivista tai passiivista seuraamista, yleistilaa, läsnäolevia ihmisiä ja katselu-aikaa.

Katsoja voi seurata ohjelmakieltä aktiivisesti tai passiivisesti. Edellisessä tapauksessa hän on keskittänyt tarkkaavaisuutensa television katseluun eikä tee muuta, jälkimmäisessä hän tekee muutakin katselun ohella: edellisessä tapauksessa kyse on varsinaisesta televisiosuh-

teesta, jälkimmäisessä tuo suhde operoi tavallisesti vain jollakin modaalipiirin ulottuvuudella (katsoja kuuntelee ohjelmaa mutta ei katso sitä jne.).

Katsojan yleistila vaikuttaa suoraan hänen vastaanottokapasiteettiinsa: syvä regressio, väsymys- tai juopumustila yms. heikentävät televisiosuhteen intensiteettiä. Läsnaolevat ihmiset vaikuttavat siihen, mitä ja miten katsoja toimii televisiosuhteessa: omaisten, ystävien tai vieraiden läsnäolo vaikuttaa siihen, mitä ja miten katsoja antaa ymmärtää katsovansa televisiota. Viimein katselu-aika vaikuttaa sekin yleistilan ohella televisiosuhteen laatuun.

Kontekstin ja olosuhteiden yksilökohtaisten määrittäjien "alla" tulee nähdä yhteiskunnallinen perusta, so. sellaiset laajemmat määrittäjät kuin sosioekonominen status, (etenkin kuvallinen) koulutus, sukupuolvidynamiikka, osakulttuuri yms.

Kaikki nämä tekijät vaikuttavat katselukokemuksen suoman tyydytyksen neljään keskeiseen komponenttiin: mielihyvälämyksiin, ahdistuksen muotoihin, samastumisiin, torjuntaan ja defensiin.

Kaikki edelläesitetty tekijät määrittävät katsojan (tekstuaalista) kompetenssia (joka samalla toimii toimittajan performanssin lähtökohana), so. hänen tietämystään ja odotuksiaan annetuista ohjelmaluokista ja annetuista ohjelmakielistä.

Televisiosuhteen muodot: vastaanotto ja luenta

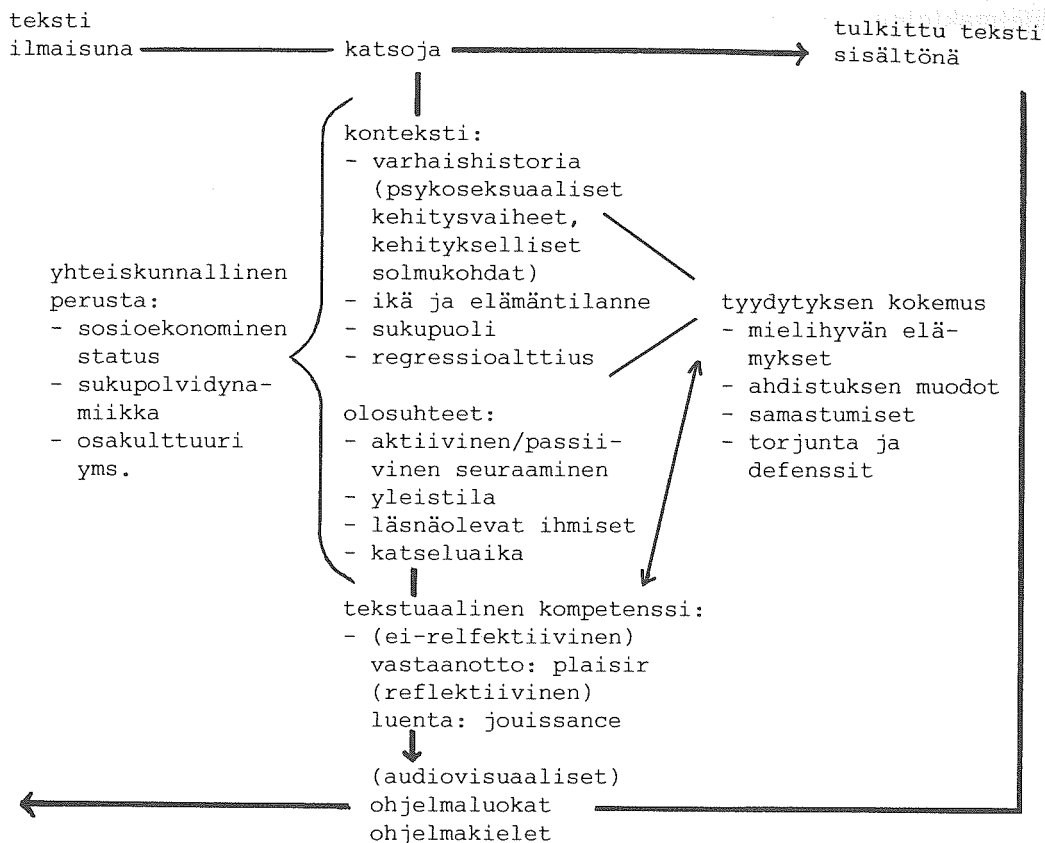
Lopuksi on vielä tehtävä ero kahdenlaisen katselun tai televisiosuhteen muodon välillä. Edellisessä ohjelmakieltä "vastaanotetaan", jälkimmäisessä sitä "luetaan" (vastaanottamisesta ja luennasta semio-logiassa, vrt. Barthes 1957, 128).

Edellisellä tarkoitetaan tässä keskivertoa televisiosuhdetta, jossa katsoja vain seuraa (ei-reflektiivisesti) tapahtumainvirtaa analysoimatta sitä sen kummemmin. Jälkimmäisellä tarkoitetaan tässä sellaista televisiosuhdetta, jossa katsoja purkaa ja hajottaa, analysoi (reflektiivisesti) tapahtumainvirtaa - ja/tai jossa katsojalla on perustietämys kuvan- ja äänenkäytöstä sekä leikkauksesta. Tavallisesti katsoja, jolla on pystyvyys reflektiiviseen ja ei-reflektiiviseen televisiosuhteeseen, vastaanottaa ja/tai lukee ohjelmakieltä, tilanteesta riippuen.

Vastaanoton ja luennan differentioimisessa on yleisesti ottaen kyse siitä, mitä Eco (1976, 150) kutsuu semioottisen toiminnan "'vallankumoukselliseksi' aspektiksi" ja "'ihanteelliseksi semioottiseksi 'sissitaisteluksi'" - "sen sijaan että muutettaisiin sanomia (tai tekstejä, so. "sanomien verkkoa") tai kontrolloitaisiin niiden tuotantoa, voidaan muuttaa sanomien sisältöä vaikuttamalla olosuhteisiin, joissa sanoma vastaanotetaan". Econ mukaan "vastakohtana koodauksen strategialle, joka pyrkii tekemään sanomista redundantteja turvatakseen ennaltavalmisteltujen suunnitelmien mukaisen tulkinnan, voidaan jäljittää dekodauksen taktiikka, jossa sanoma ilmaisun muotona ei muutu, mutta jossa vastaanottaja jälleenlöytää vapautensa dekodata".

Mutta vastaanoton ja luennan ulottuvuuksia ei voida eikä tule täysin irroittaa toisistaan. Pikemmin jokaisen katsojan voidaan ajatella vastaanottavan ohjelmakieltä, kun taasen ainoastaan sellainen katsoja, jonka kompetenssi on riittävän kehittynyt, kykenee myös lukemaan mainittua kieltä. (Ja on syytä painottaa, että myös ohjelmakielen luennan voidaan ajatella sisältävän

Kuvio 4. Katsojan kompetenssi

omat mielihyvän elämyksensä yms.)

Barthes (1973) tekee eron tekstin tuottaman mielihyvän (plaisir) ja nautinnon (jouissance) välillä. Yleisesti ottaen edelliseen pätee se, mitä aiemmin on todettu kontekstista, olosuhteista jne. Ne tyydytyksen kokemukset, joita keskiverto-televisiosuhde jatkuvasti uusintaa, perustuvat erilaisiin mielihyväjärjestelmiin. Sen sijaan jälkimmäinen (so. nautinto), edellyttää sellaista kompetenssia, johon sisältyy kyky lukea ohjelmakieltä/tekstiä, so. valmius systeemiseen luentaan. Kuvio 4 kuvaa siten katsojan kompetenssia (ja sitä kautta toimittajan

performanssin ehtoja).

Mediaspesifissä televisiotutkimuksessa voidaan siis sanoa, että ohjelmakielen vastaanottoa vastaa mielihyvälöytövyys, kun taas samaisen kielen luenta vastaa nautintolöytövyys. Tietenkin kaksijaolle tulee ajatella erilaiset välimuotonsa, mutta karkeimmassakin muodossaan se auttaa ymmärtämään katsojan tekstuaalisen kompetenssin erityispiirteitä, tasoa yms.

Lienee ilmeistä, että kummallakin edellämäinitulla dimensiolla on ratkaisevan keskeinen asema paitsi toimittajien, kriitikoiden, tutkijoiden yms. koulutuksessa myös

(katsojille suunnatussa) yleisessä mediakasvatuksessa ja etenkin ohjelmakielen opetuksessa.

Viite

¹Eräs kysymys, jota voidaan pohtia yksilönhistorian kognitiivisten aspektien yhteydessä, on luonnollisen kielen rakenteiden mahdollinen yhteys erilaisille kulttuurille ominaiseen kuvalliseen hahmotukseen (ks. Strømnes ym. 1982). Psykodynaamisella tasolla kysymystä voitaisiin tarkastella visuaalisten projektiomekanismien pohjalta.

Kirjallisuus

BARTHES, Roland. *The Pleasure of the Text*. New York, 1977 (1973).
CHOMSKY, Noam. *Aspects of a Theory of Syntax*. Cambridge, Mass, 1965.
CHOMSKY, Noam. *Language and Mind*. New York, 1968.

ECO, Umberto. *A Theory of Semiotics*. Bloomington, 1976.
ECO, Umberto. *The Role of the Reader*. London, 1979.
KRISTEVA, Julia. *Polylogue*. Paris, 1977.
PIAGET, Jean & INHELDER, Bärbel. *The Psychology of the Child*. London, 1969 (1966).
STEINBOCK, Dan. *Televisio ja psyyke. Televisiosuhde, illusionismi ja anti-illusionismi*. Espoo, 1983.
STEINBOCK, Dan. Taiteentutkimuksesta ja taiteen tekstuaalisista ulottuvuuksista, *Synteesi* 3(1984):4, s. 41-55.
STEINBOCK, Dan. *Television ohjelma-kieli tekstinä. Teoreettinen tutkimus. (I)*. Oy Yleisradio Ab, Suunnittelu- ja tutkimusosasto. Sarja B/1a, 1985(a).
STEINBOCK, Dan. *Television ohjelma-kieli tekstinä: suosittujen ulkomaisten sarjafilmiä, musiikkiesitysten ja -videottien sekä mainoselokuvien muodonmuutoksia 1960-80-luvuilla. Empiirinen tutkimus. (II)*. Oy Yleisradio Ab, Suunnittelu- ja tutkimusosasto, Sarja B/1b, 1985(b).
STRØMNES, Frode ym. *The Externalised Image. The Finnish Broadcasting Company, Department of Planning and Research, Reports no 21*, 1982.

OHJEITA KIRJOITTAJILLE

Puhtaaksikirjoitetut käsikirjoitukset toimitetaan kahtena kappaleena päätoimittajalle tai toimitussihteerille. Käsikirjoituksen ensimmäiselle sivulle on merkittävä nimen ja osoitteen lisäksi oppiarvo, virka-asema ja toimipaikka Numeron kirjoittajia -palstaa varten.

Artikkeliosastossa julkaistaan empiirisiä, teoreettisia tai metodologisia kirjoituksia.

Katsauksia-osastossa julkaistaan esim. erittelyjä käynnissä olevasta tutkimustoiminnasta tai kiinnostavasta kirjallisuudesta, haastatteluja ja muita ajankohtaisia kirjoituksia.

Petiittiosastossa julkaistaan vaihtelevaa materiaalia keskustelupuheenvuoroista kirja-arvosteluihin ja pieniin alaa koskeviin uutisiin.

Kirjoitusten ulkoasusta on huomattava:

Käsikirjoitusliuskan tulisi sisältää korkeintaan 28 riviä.

Kuviot ja taulukot on ladontateknisistä syistä laadittava erilliselle paperille. Kuvioiden on oltava puhtaaksi piirrettyssä muodossa.

Lähdeviitteet sijoitetaan kirjoituksen sisään sulkeisiin siten, että ensimmäiseksi tulee kirjoittajan sukunimi, sitten kirjoituksen painovuosi ja viitauksen sivunumerot, esim. (Hemánus & Tervonen 1980, 110-115). Erilaisia selittäviä alaviitteitä on syytä välttää.

Arvosteltavista kirjoista annetaan seuraavat tiedot: kirjoittajan nimi, kirjan nimi, (julkaisusarja), painopaikka, kustantaja, painovuosi ja sivumäärä.

Lähdeluettelot liitetään kirjoituksen loppuun otsikolla kirjallisuus. Keskustelupuheenvuorojen yhteydessä ei lähdeluetteloita julkaista, vaan tarpeen vaatiessa on tiedot mainittava itse tekstissä. Luettelo laaditaan tekijän sukunimen mukaisessa aakkosjärjestyksessä. Lähteestä mainitaan tekijän sukunimi (versaalilla), etunimi, teoksen nimi, painopaikka, (kustantaja) ja painovuosi, esim.: HEMANUS, Pertti & TERVONEN, Ilkka. Objektiiivinen joukkotiedotus. Helsinki, Otava, 1980. Aikakauslehtiartikkelista ilmoitetaan tekijän ja artikkelin nimen lisäksi julkaisun nimi, vuosikerta, ilmestymisvuosi, lehden numero ja sivunumerot, esim.: EWEN, Stuart. Massakulttuuri, narsismi ja sodan moraalitalous. Tiedotustutkimus 4(1981):2, s. 37-52.